

<https://doi.org/10.5281/zenodo.13847863>

Адхамжон Аширов

Ўзбекистон Республикаси
Фанлар академияси Тарих
институтининг Этнология ва
атнопология маркази бошлиғи,
тарих фанлари доктори, профессор.
e-mail: adhashirov@yandex.ru

Ўзбек таомлари билан боғлиқ урф-одат ва маросимлар

Аннотация. Мазкур мақолада ўзбек халқ таомлари антропологик жиҳатдан ёритилган. Муаллиф ўзбек халқининг миллий таомлар тавсифи ва таснифи билан бирга уларни “иссиқ” ва “совуқ” га бўлинига эътибор қаратган. Қолаверса, мақолада ўзбек таомлари билан боғлиқ урф-одат ва маросимларни таҳлил қилган. Шунингдек, ўзбек миллий таомлари билан боғлиқ анъаналарнинг минтақавий этнолокал хусусиятларини ҳам очиқ беришга ҳаракат қилган.

Калит сўзлар. Ўзбек, халқ, таом, овқат, таомланиш маданияти, маросм, анъана, урф-одат, иссиқлик, совуқлик, сув, чой, маданият, сумалак, ош, шўрва, оила, оилавий маросимлар.

Таомлар турли халқларга дахлдор этномаданиятнинг ўзига хос хусусиятларини акс эттирувчи муҳим элементлардан бири ҳисобланади. Анъанавий таомлар инсоният кундалик турмуш тарзи ва ҳаёт фаолиятида муҳим аҳамиятга эга. Улар бир неча юз йиллар мобайнида турли халқлар оилавий-маиший ва тақвимий

маросимларининг муҳим бўлак (қисм)ларидан бирига айланган[1; 161-б]. Натижада маълум бир анъана ва урф-одат билан боғлиқ тарзда тайёрланадиган махсус маросим таомлари пайдо бўлган. Улар кундалик таомлардан фарқли равишда аста-секинлик билан бажарилаётган урф-одатнинг таркибий қисми умумий овқатланиш ёки афсунгарлик ҳаракати объектига айланиб борган. Айниқса, йил фасллари ўзгаришида, эски йил интиҳоси ва янги йил арафасида, қиш билан баҳор оралиғида ёки деҳқончилик юмушлари бошланиши ҳамда яқунланишида маросимий таомлар мазмун-моҳиятига катта эътибор қаратилган. Шунингдек, анъанавий хўжалик машғулоти, яъни экин ва мева дарахтлари экишида, уларни йиғиштириш ёки чорвачиликда сут ва сут маҳсулотларини қайта ишлашда ҳам маросимий таомлар алоҳида аҳамият касб этган. Уларни илк марта истеъмол қилиш кўпинча маросимий кўриниш олган. Баъзида эса бунинг акси тарзида уларни истеъмол қилиш тақиқланган ва овқат учун қўйилган табуни бартараф этиш ушбу таомнинг муқаддаслаштирилишига ҳам сабаб бўлган.

Халқ орасида озиқ-овқатларнинг алоҳида турларига, уларнинг магик ҳаракатлардаги ўрнига қараб таомларнинг ҳосилдорлик манбаи, даволовчи, шифобахшлик сингари илоҳий хусусиятлари намоён бўлган. Шу боисдан айрим озиқ-овқатлар баъзи ҳолларда йил мобайнида сақлаб турилган. Улар янги бир амални бошлашдан аввал ёки табиий офатлар юз берганда маросимий таом сифатида истеъмол қилинган. Эътиборли томони шундаки, маросим таомлари кўпинча инсоннинг биологик эҳтиёжини қондириш мақсадида эмас, балки бало-қазолардан асровчи озиқ-овқат ёки маросимий қурбонлик сифатида истеъмол қилинган.

Ўзбекларда моддий олам (жонли ва жонсиз нарсалар) хусусиятига кўра “иссиқ” ва “совуқ” га бўлинган. Чунончи бу борада озиқ-овқатлар ҳам ўзининг таркибига кўра “иссиқлик” ёки “совуқлик”га ажратилган. Масалан, *қовун ва тарвуз, палов ва*

шўрва, сут ва қатиқ, қора чой ва кўк чой. Бу ерда биринчи ўринда турган нарсалар доимо *иссиқлик* деб эътироф этилса, иккинчиси *совуқлик* ҳисобланган. Фарғона водийси ўзбеклари сигир ва эчки гўштини ҳар қандай ҳолатда (қайнатилган, қовурилган, хом, совуқ ёки иссиқ) бўлишидан қатъи назар “*совуқлик*”, кўй гўштини эса “*иссиқлик*” ҳисоблаганлар. Агар мижози иссиқ бўлган одам совуқлик еб кўйса ёки аксинча бўлса, унинг соғлигига ёмонлашар экан. Анъанавий озиқ-овқатларнинг иссиқлик ва совуқликка бўлиниши уларнинг айрим ҳолларда тарқалиш ҳудудларига ҳам маълум маънода таъсир кўрсатар экан. Жумладан, халқимизда кўк чой совуқлик ҳисобланганлиги боис асосан иссиқ минтақаларда жазирама об-ҳавода фойдали ичимлик сифатида, қора чой эса нисбатан иқлими совуқроқ ҳудудларда совуқ ва намгарчиликдан ҳимоялайдиган восита сифатида ичилган. Шу боис қора чойни кўпроқ шимолий ҳудудларда, кўк чойни эса жанубий минтақаларда ичишади. Бу борадаги бошқа бир талкинга кўра қора чойни қора сувдан, яъни ер остидан чиқадиган сувдан, кўк чойни эса “оқ сувдан, яъни тоғлардан оқиб келадиган оқар сувдан тайёрлаб ичилади[2]. Қолаверса, айнан Фарғона водийси ўзбеклари тасавурида “*оқ сув*” эркак сув, ““*қора сув*” эса аёл сувга бўлинади[3].

Ўзбекларда нафақат сув, балки айрим ҳолларда бир таом ёки озиқ-овқатлар ҳам ўз таркибига кўра ҳам “иссиқлик” ва “совуқлик”га бўлинган. Жумладан, водий ўзбекларида тухумнинг оқи “совуқлик”, сариғи эса “иссиқлик” ҳисобланган. Халқ табобатида кун (куёш) уриб иссиғи чиққан болаларга совуқлик сифатида тухумнинг оқи, қатиқ ва аччиқтош бўлаги берилган[4][5], ёки аксинча “*совуғи*” ошган беморларга тухумнинг сариғини кўрда пишириб ейиш тавсия этилган. Шунингдек, қорни оғриган чақалоқларнинг орқасига илитилган тухум латта ёки пахтаинг устига кўйилар экан. Биз бунинг натижасини таҳлил қилишимиз орқали ажойиб бир манзаранинг гувоҳи бўлишимиз мумкин. Жумладан, агар чақалоқнинг совуқлиги

ошган бўлса, бола организми тухумнинг сариғини, иссиғи ошган бўлса оқини тортиб олар экан.

Шубҳасиз, ўзбек халқи озиқ-овқатларнинг анъанавий классификацияси тўғрисида анча батафсил яхши маълумотларга эга бўлганлиги ва ўзига хос халқона диетологияга амал қилганлиги сабабли доимо “*иссиқ-совуқ*” ўртасидаги меъёрни сақлашга ҳаракат қилган. Бунга биз кундалик ҳаётимизда одатий бир ҳолатга айланган палов истеъмол қилингандан кейин кўк чой ичишни оддий бир мисол сифатида келтиришимиз мумкин. Баъзан мазкур меъёрларнинг бузилиши турли хасталикларга сабаб бўлган.

Фарғона водийси ўзбеклари, тожиклари ва қирғизлари орасида нафақат атрофдаги нарсалар, балки инсоннинг ўзи ҳам иккига бўлинган. Жумладан, улар одатда, доимо эркакларни ўнг, аёлларни чап томонга ажратганликлари боис, ўтов ичида ёки оила даврасида ўтирилганда давранинг ўнг томони доимо эркаклар, чап томони аёллар жойи ҳисобланган. Шунингдек, никоҳнинг биринчи кечасида ёш келин-куёвнинг янгалари куёв доимо ўнг, келин чап томонда ётиши лозимлигини уқтирганлар. Ўрта Осиёдаги бошқа халқларда бўлгани сингари водийда ҳам туғилажак фарзанд жинсини олдиндан аниқлашнинг ўзига хос усуллари мавжуд бўлган. Водий қипчоқларида ҳомила ўнг томонда бўлса ўғил, агар бунинг акси бўлса қиз туғилади деб ҳисобланади. Бу фактнинг биз учун аҳамиятли томони шундаки бу ерда ўғил бола ўнг, қиз бола эса чап томон билан боғланган. Дарвоқе, водийда туғилажак фарзандни хомиладор аёлнинг истеъмол қиладиган овқатлари орқали ҳам аниқлаш мумкин деб ҳисобланган. Бунга кўра хомила ўғил бўлса она доимо совуқлик ёки аксинча, агар у қиз бўлса аёл кўпроқ иссиқ таомлар истеъмол қилар экан. Бизнингча, иссиқ мижоз бўлган ўғил бола доимо ўзига совуқликни талаб қилган ёки аксинча бўлган.

Юқоридаги фикр-мулоҳазалардан Туркистон халқларининг анъанавий дунёқарашида дунёнинг икки субстанцияга бўлиниши тўғрисидаги қарашларга асосланган диний-фалсафий концепциялар билан боғлиқ кўринишлар муҳим аҳамиятга эга эканлигига амин бўлдик. Дуалистик қарашлар кўплаб фаолият турларида, маҳаллий аҳолининг анъанавий турмуш тарзида ёрқин намоён бўлган, Шунингдек, бундай қарашлар халқ табобати асосини ташкил этган.

Баҳор фаслидаги Наврўз тантаналари арафасида махсус маросим таоми сифатида сумалак тайёрлаш, чалпак ёпиш каби удумлар кенг тарқалган.

Сумалак тайёрлаш маросими аёллар, айниқса, уй бекаларининг рухий-маънавий эҳтиёжи манбаи бўлган. Улар бу ерда ўз муаммоларига ечим топадилар, ахборот алмашадилар, орзу-умидлари ниятларининг бажо бўлишини тилайдилар. Маълумотларга кўра, сумалак тайёрлаш вақтида ҳам бефарзанд аёллар 3,5,7 донга ёнғоқни “келаси йил янаги сумалакка қадар фарзанд кўрай”, деган ниятда сумалак пишириладиган қозонга ташлаганлар ва сумалак пишгач шу ёнғоқларни олиб чақиб еганлар. Ахборотчиларнинг берган маълумотларига кўра, сумалак бир хонадонда етти марта пиширилса савоби кўп бўлар экан. Шунингдек, сумалакка ташланган тошни хосиятли деб билганлар. Сумалак тошини “серҳосил бўлсин” деб дарахт остига қўнганлар, баъзилар эса тошчаларни ушбу хонадондан қут-барақа аримасин деган ниятда сақлаб қўйганлар. Кўриниб турибдики, сумалак пишириш бу аёлларга хос одат бўлиб, уни тайёрлашда ўчоққа ўт ёқишдан ташқари барча ишлар аёллар томонидан бажарилган.

Фарғона водийси аёллари турмуш тарзини ўрганган эр-хотин Наливкинлар сумалак маросимининг келиб чиқишини қуйидагича изоҳлаганлар: кишда дон сақлаш усуллари яхшиланмагунча кишилар буғдой сақлашга қийналганлар, киш охирида ўрада сақланган дон нишлаб қолган. Шунда буғдойдан ун ҳосил қилмоққа уринганлар. Натижада ширин бир таом ҳосил бўлган. Бу тўғрида қўшниларга ҳам

маълум қилинган. Тайёрланган таом уларга ҳам манзур бўлган. Нон ва дон узилиши пайтида шундай бўлиши табиий эди. Шу тариқа сумалак тайёрлаш маросимга айланиб кетган[6]. Бу қарашдан шундай хулоса қилиш мумкинки, таом тайёрлаш аёллар маросими бўлгани учун ҳам сумалак аёллар маросимига айланиб кетган. Гарчи ҳозирги даврда синфдошлар, курсдошлар, касбдошлар каби бирор умумий жиҳатга эга кишилар гуруҳи томонидан ҳам сумалак пишириш одат тусига кираётган

бўлса-да, сумалак аёллар иштирокида ўтказилувчи маросим сифатидаги хусусиятларини тўла тўқис йўқотмаган.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, ўзбек халқининг анъанавий маросим таомлари этнологик тадқиқотлар учун ҳозирда ҳам ўзининг долзарблигини йўқотмаган мавзулардан бири эканлигига амин бўлиш мумкин.

Ўзбек миллий таомлари оилавий-маиший, тақвимий ва диний маросимлар атрибути бўлган. Диний анъаналар билан боғлиқ махсус таомлар (маросимий таомлар) бўлган ҳамда таомлар диний вазифа (табу, магик афсунгарлик функцияси)ни ҳам бажарган. Эътиборли томони шундаки, ўзбеклар орасида нафақат махсус байрам ёки тадбир муносабати билан, балки ҳафтанинг маълум бир кунларига бағишлаб махсус маросимий таомлар пишириш одати ҳам кенг тарқалган. Бундай одатга шубҳасиз, макон ва замон тўғрисидаги тақвимий қарашлар, қадимий эътиқодлар ва аждодлар культига бўлган эътиқодий қараш асос бўлган.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Листова Н.М. Пища в обрядах и обычаях // Календарные обряды и обычаи в странах зарубежной Европы. – М., 1983.
2. Абашинов С.Н. Чай в Средней Азии: история напитка в XVIII – XIX веках ... – С.46.

3. Басилов В.Н. Шаманство у народов Средний Азии и Казахстана ... – С. 28.
4. Сухарева О.А. Мать и ребёнок у таджиков // Иран. – Л., 1929. Т. 3. – С. 110
5. Горшунцова О.В. Идея двух начал в культуре плодородия у народов Средней Азии ... – С. 221.
6. Наливкин В., Наливкина М. Очерки быта женщин оседлого туземного населения Ферганы. – Казань, 1886, С. 126.

CUSTOMS AND CEREMONIES RELATED TO UZBEK DISHES

Abstract. This article delves into the anthropological aspects of Uzbek national dishes, providing a comprehensive overview. The author meticulously examines and categorizes Uzbek dishes into "hot" and "cold" varieties. Furthermore, the article scrutinizes the customs and ceremonies surrounding Uzbek cuisine. Additionally, the author endeavors to illuminate the regional ethnological nuances of traditions associated with Uzbek national dishes.

Keywords. Uzbek, nation, food, eating culture, ceremony, tradition, customs, warmth, coldness, water, tea, sumak, soup, plov, family rituals.